

СЪЩЕСТВУВАЛА ЛИ Е ПРЕСЛАВСКА ЧЕТИ-МИНЕЙНА КОЛЕКЦИЯ?

Елка Мирчева

Институт за български език, Българска академия на науките

DID A READING MENOLOGION COLLECTION TRANSLATED IN PRES LAV EXIST

Elka Mircheva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

The article deals with the first Slavonic translation of the Reading Menologion Collection. The author suggests that the translation was completed in Preslav during the First Bulgarian Kingdom in the second half of the 10th century.

Key words: Old Bulgarian, Preslav, Reading Menologion, Texology

Чети-минеите са специфичен тип сборници, чието предназначение е да покриват с четива всеки ден от църковната година (неподвижните празници), докато служебните минеи съдържат химнографските произведения за същите дни. Чети-минеите са реплика на служебните минеи. От тях се нуждаят на първо място манастирите. Освен за индивидуален прочит житийните и мартирологичните статии от чети-минеите се четат пред цялото братство по време на хранене (Атанасова 2016).

Смята се, че през 797 г. във Византия такава колекция вече е съществувала¹. Без съмнение цялата история на чети-минеите във византийската книжнина явно е свързана не само със Студийския устав, но и конкретно със Студийския манастир.

Какво знаем за славянските чети-минеи?

Двата най-древни съхранени сборника, чийто състав частично има общо с Минея и съответно с неподвижния църковен календар, в цялата православна славянска книжнина са Супрасълският сборник от средата на X в. (нататък – Супр.) и Успенският сборник от XII в. (нататък –

¹ Д. Е. Афиногенов цитира откъс от послание на св. Теодор Студит, в което той говори за съставените от самия него томове (Афиногенов 2006: 262).

Усп.). На практика обаче съставът и на двата кодекса представлява сбор от статии, обвързани с неподвижния църковен календар (в Супр. – за месец март, а в Усп. – за месец май), и от хомилии за празници, свързани с пасхалния цикъл. Въпреки този си нееднороден състав дълго време в палеославистиката двата сборника са били определяни като чети-минеи. Може да се каже, че днес това мнение в голяма степен е преодоляно. Супр. и Усп. стоят по състав много по-близко до панегиричните сборници, отколкото до гръцките менологии (Иванова 2013).

Чети-литературата в съхраненото от славянската книжна традиция е представена изключително с преписи от XV в. нататък и това се отнася в еднаква степен и за източно-, и за южнославянската традиция (Турилов 1995, Иванова 2008).

През XVI в. по инициатива и с участието на киевския митрополит Макарий в Русия е осъществено мащабно книжовно дело. В 12 тома е събрана голяма част от чети-литературата на православно славянство. Колекцията е известна под наименованието Велики Макариеви чети-минеи (нататък ВМЧ), въпреки че съставът ѝ значително надхвърля обема на традиционните чети-минеини състави. Безспорно във ВМЧ са съхранени преписи на текстове, чийто превод възхожда към началото на славянската писменост. За обвързаните с неподвижния календар агиографски произведения, които изпълват съставите на сборниците, може да се предположи, че произхождат или поне се родят със статии от чети-минея. А след като Супр. и Усп. не са чети-минеи, то кога и къде е направен първоначалният превод на този тип сборници в славянската книжнина?

Днешният изследовател разполага с малко на брой чети-минеини колекции. Най-древните от тях датират от XV в. Техният състав естествено е обвързан със сборници, чийто състав е организиран по календарен принцип, но каква част от текстовете в тях идват от първоначалния превод на панегирико-мартириология и каква част – от превода на чети-минея, е трудна за установяване задача.

Въпросите за това какви византийски прототипи поставят началото на създаването на славянската книжнина от чети-тип (т.е. древни до-Метафрастови ли са, или са Метафрастови славянските чети-минеи), каква е хронологията на превеждането и разпространяването на колекцията, както и екзистенциалното за славистиката питане къде и от кого са били преведени, а впоследствие и попълвани чети-минеите, са предмет на разглеждане от самото начало на славянската филология.

Непременно трябва да отбележим две основополагащи изследвания на М. Н. Сперански, посветени на септемврийските и октомв-

рийските чети-минеи с до-Макариев състав (Сперански 1896, Сперански 1901). Ученият констатира, че в тях има както до-Метафрастови, така и Метафрастови тектове, и на практика се отказва от реконструкция на първоначалното състояние.

В последно време въпросът за първоначалния превод и състав на славянските чети-минеи е предмет на цикъл публикации на Д. Е. Афиногенов (Афиногенов 2006, Афиногенов 2008, Афиногенов 2017). Изследователят се насочва не към изследване на томове за отделни месеци в ръкописни сбирки или към отделни, отличаващи се със старинността си преводи, а търси цялостна колекция, която да е в състояние да го доведе най-близко по прототипа на славянския превод. Цяла отличаваща се със своя древен произход колекция той открива в комплекта чети-минеи от XV в. от сбирката на Йосифо-Волоколамския манастир.

Афиногенов залага на проучването на цели колекции, но предпочитанията му са насочени към определени томове от чети-минеината сбирка на Московската духовна академия (МДА) – основно тези за месеците февруари, март и април². Тези 3 тома заемат водещо място в авторовата теза за това, че Йосифо-Волоколамската чети-минеина сбирка е възпроизведена от максимално близък до прототипа първоначален славянски превод. Измежду тях най-обстойно изследователят е проучил тома за месец февруари, МДА 92.1.

Този ръкопис отдавна е известен в науката. Въведен е в научно обращение от И. И. Срезневски в знаменитата му поредица „Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках“ (Срезневски 1874), който му прави кратка характеристика, обнародва лексикален материал, който по негови думи свързва ръкописа с Преславското книжовно средище, и публикува част от Житието на св. Власий Аморийски, което съдържа интересни сведения за историята на Първото българско царство. Този текст е коментиран от историците, а в палеославистиката кодексът е използван от Срезневски в неговия речник „Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам“ (Срезневски 1893 – 1912).

Повече от 120 г. по-късно към ръкописа се обръща Д. Е. Афиногенов. Ученият разглежда състава на февруарския чети-минеи в контекста на византийската книжнина и достига до извънредно важни изводи. Ценен с оглед на времето на превеждането на чети-минеите е ак-

² Колекция Московской духовной академии. Фундаментальное собрание, фонд 173.I (чети-минеи за месец февруари, ф. 173.I.92.1; чети-минеи за месец март, ф. 173.I.92.2; чети-минеи за месец април, ф. 173.I.93) <http://old.stsl.ru/manuscripts/> (1.10.2018).

центът, който авторът поставя върху 4 текста, които във византийската книжнина не биха могли да бъдат съставени преди 910 – 912 г. Това са три паметни за светци, живели в края на IX – началото на X в. – св. Власий Аморийски, св. Николай Студит и св. Тадей Скит (Студит). Косвени данни от Житието на Власий Аморийски и Житието на Николай Студит определят съответно *terminus post quem* и *terminus ante quem*, които насочват към създаването на гръцкия прототип на февруарския чети-миней между 910 и 920 г. или най-късно през 925 г. Към това трябва да се добави и едно произведение на св. Теодор Студит – Слово за Обретение главата на Йоан Кръстител (Афиногенов 2006: 270). Не може да не прави впечатление, че всички изброени паметни са за светци, свързани със Студийския манастир (Доброклонски 1913). Тяхната популярност явно не е надхвърляла рамките на манастира и по тази причина е от особено значение както за формирането на студийските чети-миней, така и по отношение на техния славянски превод. Гръцкият оригинал на февруарския чети-миней е създаден в Студийския манастир (Афиногенов 2006: 271). Студийската връзка е факт от особено голямо значение, който заслужава специално внимание.

По въпроса къде е бил осъществен преводът, Афиногенов се дистанцира от мнението на Срезневски, който смята, че това е станало в България. В противовес на Срезневски, който сочи близостта на МДА 92.1 със Супр., ученият дава примери за различия в преводите на няколко слова между Супр. и ВМЧ. Тези различия водят според автора до обяснение, че преводът на т.нар. руски комплект, Йосифо-Волоколамския, е направен по-късно. Това според учения е станало в Студийския манастир от византийци, владеещи славянски език, или от славяни с неустановена националност. Машабното дело било осъществено срещу щедро заплащане от руския град Новгород (Афиногенов 2006: 277).

Моето становище по изложените по-горе въпроси е изложено в поредица от публикации (Мирчева 2017, Мирчева 2018а, Мирчева 2018б, Мирчева 2018в). Редица лексикални особености, множество прабългаризми, специфични готски заемки, както и техниката на превода свидетелстват, че поне февруарският и мартенският том на преведените според Афиногенов в Студийския манастир миней, наречени от него новгородски, са в пълно съзвучие с характерни особености на Преславското книжовно средище. И още нещо, което по мое мнение е от голяма важност – двойките преводи от мартенския том, за който е възможно сравнение между, от една страна, Супр., а от друга страна, МДА 92.2, чиито текстове с незначителен брой разлики са почти ед-

накви с ВМЧ, сочат, че имаме пред себе си независимо направени преславски преводи, опиращи се на една и съща текстова компилация, а това от своя страна сочи използването на едни и същи предварително обработени текстове, подготвени за превод.

Опирайки се на южнославянски материал, Кл. Иванова също поставя въпроса за първоначалния превод на чети-минеите. Задълбочените ѝ познания в областта на южнославянския агиографски репертоар я водят до извода, че ако се съди по ръкописи от XIV в., то може да се каже, че до края на X в. в големи български манастири са били преведени и допълнени със славянски материал до-Матафрастовите чети-минеи за първото полугодие, като могат да бъдат реконструирани успешно само томовете за септември, октомври и ноември (Иванова 2013).

Подходът на Кл. Иванова и този на Д. Афиногенов са коренно различни. Кл. Иванова смята, че съставът на първоначалната колекция чети-минеи може да бъде установен чрез текстологични сравнения между множество ръкописи, които като цяло дават възможност за подреждане на пъзела. Д. Афиногенов от своя страна залага на избора на цялостна чети-минейна колекция, тази на Йосифо-Волоколамския манастир.

Напоследък интересът ми е насочен към февруарския (МДА 92.1) и към мартенския (МДА 92.2) том от чети-минеината колекция на Московската духовна академия, НИОР, РГБ фонд 173.I. По отношение на мартенския състав съхранените ръкописи предоставят уникална възможност – сравнение на МДА 92.2, който Афиногенов нарича „руски чети-минеи“, със Супр., смятан в палеославистиката за типичен представител на Преславската книжовна школа. Това ще позволи да се доближим до отговора на въпроса какво място заема този знаков старобългарски паметник в процеса на създаването на славянската чети-минейна колекция.

В Супр. с текстове са покрити 20 дни от месеца – 4-ти, 5-и, 6-и, 7-и, 9-и, 10-и, 12-и, 13-и, 15-и, 18-и, 20-и, 21-ви, 22-ри, 23-ти, 24-ти, 25-и, 26-и, 29-и, 30-и, 31-ви. На 5-и е отбелязана паметта на двама светци, а на 12-и има две памети, представени с 3 текста. За св. 40 мъченици и Благовещение на св. Богородица са поместени по 2 текста. Останалите дати от месец март са представени с по една памет.

Чувствително повече текстове откриваме в МДА 92.2. Без чети-ва са дните 8-и, 13-и, 14-и, 21-ви, 27-и, 29-и, 31-ви. За разлика от Супр. тук на някои от датите са отбелязани повече от една памет: на 5-и – 2 памети с 3 текста, на 12-и – 3 памети, на 13-и – 2 памети. За най-големите празници през месец март, св. 40 мъченици, 9 март, и

Благовещение на св. Богородица, 25-и март, са поместени съответно 3 и 5 слова. С тези си особености МДА 92.2 е истински чети-миней.

На пръв поглед може да се заключи, че Супр. и МДА 92.2 имат много сходен състав. 19 от подбраните текстове са общи за двата кодекса. По-внимателният поглед обаче разделя тази внушителна група на четири части:

1. На първо място се откроява групата от 6 слова, които са представени в двата кодекса в един и същи превод – Мъчение на св. Пионий, Молитва на св. Пионий, Житие на св. Йоан Схоластик, Мъчение на св. Савин, Мъчение на св. Конон Исаврийски, Мъчение на Василиск.
2. Същата по големина е групата слова, които в Супр. и МДА 92.2 са представени в различни редакции на един и същи превод. Това са Мъчение на св. Павел и Юлияния, Мъчение на св. Василий и Капитон, Мъчение на св. Александър Сидски, Житие на св. Павел Препрости, Мъчение на св. Артемон.
3. Внушителен е броят на общи за двата кодекса текстове, които са представени в различни преводи: Мъчение на 42-ма мъченици, Мъчение на св. Кодрат, Житие на Анин, Мъчение на св. Трофим и Евкарпион, Мъчение на св. Дометий, Мъчение на св. Иринея, Мъчение на Йоана, Варахисий и други с тях. Към тази група ще причисля и засега единствения известен ми случай не на нов превод по отношение на Супр., а на редакция на познатия от Супр. агиографски текст – Житието на св. Григорий папа римски.
4. Особено интересно е едно слово за Благовещение на св. Йоан Златоуст, което в МДА 92.2 е в новоизводния си (търновски) превод от XIV в.

Интерес представлява какво на ниво текст показва сравнението на МДА 92.2 с ВМЧ. Очаквано резултатът е почти пълно съвпадение. Във ВМЧ попадат по правило текстове от типа превод или редакция на тези от МДА 92.2, а не от Супр. Наблюдават се обаче и изключения – Житието на св. 40 мъченици и Похвалата на св. 40 мъченици от Василий Велики във ВМЧ са в превода си от Супр., т.е. в МДА 92.2 тези две произведения са в архаичния си превод, а във ВМЧ – в този от Супр.

Без съмнение като най-интересна може да бъде определена групата на двойките преславски преводи на един и същи текст или на една и съща текстова контаминация. Тези контаминации са без паралел във византийската книжнина, т.е. направен е подбор на текстови отрязъци, създадено е ново, незасвидетелствано в прототипите произведе-

ние. За мен по-стари са преводите в Супр. Преводите в МДА 92.2 показват различия както в техниката на превод, така и в подбора на лексикалния инвентар. Смятам, че те са по-късни.

Предварителни и засега сондажни проучвания и сравнения на двойките преславски преводи в контекста на първоначалния превод на византийския панегирико-мартирологий, неговото постепенно допълване с нови текстове, както и въпросът за първоначалния превод на чети-минеите ми дават основание да смятам, че Супр. не е чети-минеи не само заради включените в него текстове, обвързани с подвижния, триодния цикъл. Супр. представлява някакъв тип стъпка в осъществения по-късно и отново в Преслав превод на чети-минеината колекция, какъвто според мен е бил направен почти непосредствено след създаването на студийската колекция. Предполагам, че като време на превеждането може да се предположи втората половина (а може би третата четвърт) на X в.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасова 2016:** Атанасова, Д. Станиславовият чети-минеи и институционализираното четене (Особености на състава и ролята на устава). [Atanasova, D. Stanislavoviyat cheti-miney i institutsionaliziranoto chetene (Osobenosti na sastava i rolyata na ustava).] // *Агиославика. Проблеми и подходи в изследването на Станиславовия чети-минеи* (Доклади от едноименната конференция – 21 май 2013 г.). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, 78 – 94.
- Афиногенов 2006:** Афиногенов, Д. Е. Новгородское переводное четы-минеиное собрание: происхождение, состав, греческий оригинал [Afinogenov, D. E. Novgorodskoe perevodnoe chet'i-mineynoe sobranie: proishozhdenie, sostav, grecheskiy original.] – *Abhandlungen zu den Grossen Lesemenäen des metropolitän Makarij. Kodikologische, miszellenologische und textologische untersuchungen*, Bd. 2 – *Monumenta Linguae Slavicae. Dialecti veteris. Fontes et dissertations*, т. 49, Weiher-Freiburg i. Br., 2006, 261 – 283.
- Афиногенов 2008:** Афиногенов, Д. Е. Утраченные византийские источники в древнерусской словесности. [Afinogenov, D. E. Utrachennye vizantiyskie istochniki v drevnerusskoy slovesnosti.] // *Slavica Slovaca*, 43 (2008), с. 29 – 44.
- Афиногенов 2017:** Афиногенов, Д. Е. О некоторых литературных взаимодействиях в „Кружке“ Патриарха Мефодия I (843 – 847). [Afinogenov, D. E. O nekotoryh literaturnyh vzaimodeystviyah v

- „Kruzhke“ Patriarha Mefodiya I (843–847).] // *Индоевропейское языкознание и классическая филология*, 21, 2017, 26 – 33.
- Доброклонски 1913:** Доброклонский, А. П. *Преподобный Феодор, исповедник и игумен студийский*. [Dobroklonskiy, A. P. Prepodobnyi Feodor, ispovednik i igumen studiyskiy.]. Одесса: Экономическая типография. 1913.
- Иванова 2008:** Иванова, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balkano-Slavica*. [Ivanova, Kl. Bibliotheca Hagiographica Balkano-Slavica]. София: Издательство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2008.
- Иванова 2013:** Иванова, Кл. Некоторые проблемы изучения южнославянской переводной агиографии. [Ivanova, Kl. Nekotorye problemy izucheniya yuzhnoslavyanskoj perevodnoy agiografii.] // *Hagiographica Slavica, Wiener slavistischen Almanach – Liturgische Reihe, sonderband 82*. München, 2013, 67 – 90.
- Мирчева 2017:** Мирчева, Е. За старобългарските минейни сборници и техния лексикален състав. [Mircheva, E. Za starobalgarskite mineyni sbornitsi i tehniya leksikalen sastav.] // *Старобългаристика*, № 4, 2017, 55 – 65.
- Мирчева 2018а:** Мирчева, Е. Ценните сведения за българската история в житието на един малко познат светец и старобългарската книжнина. [Mircheva, E. Tsennite svedeniya za balgarskata istoriya v zhitieto na edin malko poznat svetets i starobalgarskata knizhnina.] // *Български език*, 2018, № 4, 73 – 91.
- Мирчева 2018б:** Мирчева, Е. Новгородски ли са новгородските чети-минейни. [Mircheva, E. Novgorodski li sa novgorodskite cheti-minei.] // *Старобългарска литература*. София: Издательство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2018, 57 – 58, 102 – 121.
- Мирчева 2018в:** Мирчева, Е. Един исторически извор като книжовно-езиков паметник (Слово за св. Власий Аморийски). [Mircheva, E. Edin istoricheski izvor kato knizhovnoezikov pametnik (Slovo za sv. Vlasij Amorijski).] // *Сборник с доклади от Четиринадесетите славистични четения, 26 – 28 април 2018 г.* София: УИ „Св. Климент Охридски“ (под печат).
- Турилов 1995:** Турилов, А. А. Болгарские литературные памятники эпохи Первого царства в книжности Московской Руси XV – XVI вв. (заметки к оценке явления). [Turilov, A. A. Bolgarskie literaturnye pamyatniki epohi Pervogo tsarstva v knizhnosti Moskovskoy Rusi XV – XVI vv.] // *Славяноведение*, 1995, № 3, 31 – 45.
- Сперански 1896:** Сперанский, М. Н. Сентябрьская миней-четья до-Макарьевского состава. [Speranskiy, M. N. Sentyabr'skaya mineya-

chet'ya do-Makar'evskogo sostava.] // *Известия ОРЯС*, Типография Императорской академии наук. Санкт Петербург, т. 1, кн. 2, 1896, 235 – 258.

Сперански 1901: Сперанский, М. Н. Октябрьская минея-четья до-Макарьевского состава. [Speranskiy, M. N. Oktyabr'skaya mineya-chet'ya do-Makar'evskogo sostava.] // *Известия ОРЯС*. Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук, т. 1, кн. 1, 1901, 57 – 87.

Срезневски 1874: Срезневский, И. И. *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*. [Sreznevskiy, I. I. Svedeniya i zametki o maloizvestnyh i neizvestnyh pamyatnikah.] // *Приложение к XXV-му тому Записок Императорской академии наук*, 178 л., № 4. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1874.

Срезневски 1893 – 1912: Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. [Sreznevskiy, I. I. Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka po pis'mennym pamyatnikom.] Т. 1 (А – К). Санкт-Петербург, 1893; т. 2. (Л – П). Типография Императорской академии наук. Санкт-Петербург, 1902; т. 3. (Р – Я). Санкт-Петербург, 1912.